

КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Година LXVI

Београд 2019.

Број 2

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

811.163.41'35

811.163.41:929 Белић А.

<https://doi.org/10.18485/kij.2019.66.2.1>

РАДОЈЕ Д. СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 26. 09. 2019.
Прихваћен: 02. 12. 2019.

О БЕЛИЋЕВОМ СХВАТАЊУ ИНТЕРПУНКЦИЈЕ И ПОВОДОМ ТОГА

Вукови непосредни наследници и настављачи његовог дела нису, међутим, били увек сасвим сагласни ни са учитељем нити међусобно, тако да се основно начело каткада, у име ових или оних назора, почело запостављати, а писање постајало компликованије. А. Белић, најпродуктивнији и најбољи познавалац правописа код нас, покушао је да линију развоја правописне праксе врати изворним 'фонетичким' начелима Вуковим. Његови правописи обележавају прву половину XX века. – „Свако зна да у писању речи влада у нашем језику прилична неједнакост” – утврдио је он са читим жаљењем (Белић 1999: 1, 11). Белић се подухватио да „ту неједнакост, у колико је могуће, уклони”, и ту је намеру остварио у високој мери, али рекло би се: ни он није дотерао савршенство писања до краја.

Кључне речи: Александар Белић, српски правопис, интерпункција

1. Приступ теми

1. У сопственом тумачењу свог 'Правописа' и његовог односа према Вуку, Белић (1999: 1, 189–190) износи следећи убедљив став:

За првих сто година радило се на томе да Карацићев правопис буде примљен у целом народу нашем; он је својим особинама остављао далеко за собом све остале правописне

*jelenajo@bitsyu.ne

системе који су били предлагани, и он је потпуно заслужио да постане општи. Али сада, пошто је он примљен наша је дужност да га сачувамо и предамо у свој његовој лепој чистоћи будућим поколењима. То ћемо учинити само тако, ако сачувамо оно што је у њему заиста бесмртно: његове основне принципе, и ако на тај начин покажемо какав мора бити сталан однос према њему. Што ћемо том приликом имати да исправимо по коју ситницу и у самом Вуковом претстављању факата, показаће само да смо дорасли да објективно и трезвено гледамо на цео језички материјал који нам је прошлост оставила, да смо Вуков систем добро разумели и свестрано утврдили. А када се то сврши у име праве и крајње доследности спровођења Караџићевих ортографских начела, онда се те мале исправке чине на велику славу њихова великог оснивача и на корист оних за које се оне врше. Стогодишњи културни развитак нашег народа ставља нам обавезе које ми не смемо одбацивати: да и у најпростијим стварима, да у ономе што нам је остало од највећих предака наших – гледамо на садржину а не на форму, и ако та страна ствари тражи од нас какав рад, какву акцију, да је без зазора и са поносом предузмемо.

2. Овде ће бити речи само о интерпункцији, стављању знакова којима се сегментира текст ради јасноће смисла написаног. Полазимо од Белићевих поставки, и покушаја да разјаснимо њихов смисао и значај. Наше је време – време заправо нове цивилизације, обележене између осталог и озакоњењем опште писмености – „вештине правилног писања” (РМС 1967–1976 s. v., под 2а). ’Правилност писања’ мери се сагласношћу написаног са одредбама норме, а под нормом се овде разуме систем правила по којима се људски колектив или појединац у њему – жели или мора понашати. Да би се постигао оптимални степен прихваћености правила, она морају бити јасно и једноставно формулисана, функционална и једнозначна по смислу.¹ Али и још нешто, много важније: правила морају бити међусобно усаглашена и систематизована; ово се најлакше постиже ако је норма изведена из неког заједничког општег начела. Белић то начело налази у Вуковим поставкама, али рекосмо да није свуда стигао да их разјасни и учини приступачним „сваком иоле писменом човеку”. У време опште писмености то наравно није вештина писања слова, него нешто више. И управо је значајна ствар утврдити шта је то ’више’, и који ниво познавања језичке теорије и језичког система ваља да у правопис буде уграђен. То се нарочито односи на интерпункцију, јер се њеним правилима регулише писмена представа виших и сложенијих језичких поступака од записивања гласова.

3. „Наш је правопис прост и природан – изјављује Белић; – али он има једну тешкоћу: он тражи од оних који се њиме користе да мисле примењујући га” (Белић 1999: 1, 11). И управо је ту кључ свега: усагласити регулативу са знањима о језику, олакшати њено разумевање и примену у пракси. Дајући „мишљењу” предност над изговором, Белић је – и поред свег поштовања према делу великог

¹ С правом примећују Пипер и Клајн (2013: 11–12) да, „што је неки правописни систем обимнији и сложенији, тј. такав да га у целини добро зна мали број стручњака, осим самих аутора таквих правописа, мањи су изгледи да он буде прихваћен и примењиван, а већи су изгледи да он буде игнорисан од већине говорника, који обично немају времена да изучавају многобројне правописне ’зачкољице’. У крајњем исходу то на дужи рок подрива ауторитет књижевнојезичке норме у целини јер се уврежава утисак да је раскорак између нормативне лингвистике и живог језика уобичајено стање ствари...”

реформатора – ипак изгубио из вида да сваки отклон од једног начела, и тражење решења на другим странама, значи штету за чистоту тог начела, и отежава прихватање норме. У интерпункцији велики лингвиста види непосредан 'израз мисли', одбијајући да прихвати изговорни принцип. Ево дужег извода из Белићеве расправе у вези са природом и функцијом интерпункције (Белић 1999: 184):

Из свега што сам у 'Правопису' изнео мислим да се довољно јасно види да је интерпункција коју сам изнео – за читаоце, за оне који сами читају наштампан текст, а не за оне који читају нешто на глас. Зато ја нисам ни употребљавао техничке изразе који се узимају онда када се мисли да интерпункција треба да покаже како текст ваља *на глас прочитати*. Не, она треба да покаже – како шта треба *разумети*. Бар то треба да покаже интерпункција у моме 'Правопису'. Поменућу само узред да се правилно читање на глас оснива на реченичним тактовима, управо на вези речи у органске групе у самој реченици, а не на интерпункцији, која је за то сасвим недовољна и која треба да помогне и говорнику и да уђе у смисао који је писац хтео дати своме тексту. Према смислу текста он треба тако да удеси сва сретства дикције (везивања у групе, веће и мање паузе, понижавање и повишавање гласа и све друге модулације у њему, темпо говора и промене у њему итд.) да најбоље покажу мисао и осећање пишчево.

Белић није сасвим у праву када тврди на једној страни да његова интерпункцијска начела, мимо ослонаца на изговор, чистим тумачењем смисла, треба „да покажу – како шта треба разумети”, а на другој: да она „треба да помогне и говорнику да уђе у смисао који је писац хтео дати своме тексту”. Одавде је требало учинити само један корак до закључка који у суштини одбацује 'фонетску' базу за постављање знакова, и који је Белић на жалост учинио: „Интерпункција је, у ствари, део синтаксе”. Интерпункцијом се заиста обележава сегментација говорног континуума, чак и хијерархизација сегмената – али то се не дешава само по логици синтаксичких односа, већ и по другим особеностима израза, који су у складу са синтаксом, и заправо чине њен говорни пандан. На другој страни, лакше је у стављању ознака пратити изговор, дакле заправо интонацијске параметре, него тешке и за 'иоле писменог човека' заправо несавладљиве синтаксичке категорије.

3. Ако се запета – како Белић у наставку расправе (на истом м.) утврђује – „мора стављати онда када се речи или реченице по својој унутрашњој вези полузависне или независне; а да се запета не може стављати када је зависност... потпуна” – онда се ту заправо ради о „вези речи у органске групе”. Те 'органске групе' нису међутим само израз синтаксичких односа, него и других параметара – структурних, а и говорних. По компетентном мишљењу Б. Милетића (1952) – обличким и прозодијским средствима „на једној страни [се] спаја оно што припада заједно, а на другој раздваја оно што заједно не припада”. – Дакле, без двојбе: 'органске групе', одн. груписање и сегментација говорног низа – великим делом зависе од изговорног начела. Тек тиме је на прави начин дефинисана интерпункција – односно њена 'језичка' база. Смисаона структура исказа уграђује се у израз, и из њега зрачи као услов разумевања текста, а синтаксичка и изговорна структура – у начелу усклађеним деловањем, али и мимо тога – заједно указују на смисаоно структурирње текста.

(1) Тачка, по Белићевом објашњењу, не тиче се односа међу деловима говора, већ је 'обележје' дате језичке јединице по себи. Она је заправо ознака у себи заокружене мисли, какву има исказна форма, на што се упућује падом говорне линије на нулу. Исти смисао имају дефиниције упитника („ставља се иза независног питања”) и узвичника („употребљава се при чуђењу, као узвик, при дозивању, појачаној жељи и заповести, каткада да се означи и сумња, радост, очајање и свако слично појачано расположење”) (Белић 1999: 1, 76). Овако дефинисани, два последња знака, слично тачки, имају карактер правописне, а не интерпункцијске ознаке. По ономе што рекосмо горе, тачка има службу обележавања – рећи ћемо: интонацијски неутралног оператора изјавне исказне форме. По овоме би сва три знака заправо припадала систему 'правописних', а не интерпункцијских знакова (Симић 2016: 116).

(2) Кад их упоредимо са зарезом, тачка и зарез делују као знак вишег реда, који има јачу моћ сегментирања, те раставља опсежније структурне 'склопове' и тако појачава јасноћу израза, што зарез у таквим условима не би могао. Додајмо да би уместо тачке и зареза могла бити употребљена и тачка: *Предани хајдуци после онајвише бивају пандури, јер су се одлучили од пољског рада. Само кнез не може бити онај који је био хајдук.* Јасно је: оба знака тичу се по правилу истих синтаксичких позиција, само их неједнаком снагом истичу.

(3) По Белићу се уместо тачке и запете „може употребити запета или знак почивке, особито када се експликативни део реченице нарочито истиче...; иначе се две тачке могу и сасвим изоставити”: *Дође наредба да се иде // : да се иде // – да се иде // , да се иде.* „У последња три случаја имамо нарочито истицање садржаја наредбе”. – То ће рећи да зарез, двотачка и црта – управо овим редом – чине хијерархијски низ по интензитету. Ако је тачно да они варирају емоционалну страну израза, то се мора испољавати у интензитету изговора и тонској линији када је изведена у складу с тим. Према томе, како видимо, интонацијски параметри су највидљивији моменти у интерпункцији...

(4) У ширем прегледу грађе за црту Белић потврђује став о својеврсној сродности њеној са двотачком, тачком и зарезом, и зарезом, јер „црта се може употребити место две тачке у експликативном значењу; са својим емфатичким значењем (т. ј. значењем посебног истицања) она може стајати тамо где би се могла употребити и запета, само са јачим истицањем речи” (Белић 1999: 1. 75). Слажући се са Белићем у питању хијерархијских односа међу наведеним знацима, ми не бисмо тај моменат сводили на 'истицање' или сл. (што и Белић у почетним објашњењима одбацује, али из другог разлога него ми: он тамо предност даје синтаксичком моменту). Јер ако хијерархија делује на распону између изостављања интерпункције, на једном полу њеном, и тачке (која је са гледишта које Белић заступа највише по рангу), на другом, онда се не ради у првом реду о истицању, већ о 'размаку' међу целинама које знак раставља, тј. о природи пауза. Истицање или потискивање мора се сматрати пратећом појавом, својственијом код 'изражајног читања' него код нормалног говора.

(5) О загради и уметању – са овде изложеног гледишта – сврсисходно би било расправљати поређењем са цртом како је управо употребљена, и са зарезом који би се употребио на исти начин, и заправо на истом месту као (двострука) црта. Сви ти знаци алтернирају у назначеној служби, али се може примити и варијанта без интерпункције:

- О загради и уметању – са овде изложеног гледишта – сврсисходно би било расправљати.
- О загради и уметању, са овде изложеног гледишта, сврсисходно би било расправљати.
- О загради и уметању (са овде изложеног гледишта) сврсисходно би било расправљати.
- О загради и уметању са овде изложеног гледишта сврсисходно би било расправљати.

Црта, према горе реченом, у оваквој употреби, сем раздвајања сегмената, служи за подвлачење значаја онога што је издвојено. Зарез нема другу улогу сем да растави комуникативно једнаковредне сегменте, и да обележи паузе помоћу којих се растављање врши. Заграда, и према Белићевој дефиницији, а и стварно, углавном издваја сегмент од споредног значаја, и према томе нижег изговорног статуса.

Иако интерпункцију дефинише као ствар синтаксичких односа, Белић у конкретној анализи углавном увиђа да је реч о скупу појава које чине својеврсни систем што се њиме најпре регулише сегментација говорног низа, затим хијерархизација сегмената, одн. издвајање појединих сегмената и потискивање других итд.

5. Белићеве експликације могу се свести у три кратке констатације.

а) Прво, тачка се показује као бар двовалентни знак: у једном правцу она служи (поред обележавања скраћеница, редних бројева и сл.) као обележје 'реченице' одн. исказа (и ту чини систем са упитником и узвичником, јер је неутрална ознака – према активним обележјима упитности и узвичности); на другој улази у круг ознака са тачком и зарезом, двотачком, цртом и зарезом – чији је предмет очито: варирање интензитета изговора.

б) Друго, интерпункција се и по Белићевим аналитичким налазима тиче у првој инстанци сегментације говора, у једном смеру деловања, и варијацијом изговора – пре свега по интензитету (што се огледа у паузама и у варирању јачине гласа), а затим и по интонацијској линији. У даљој перспективи, наравно, односи се на семантичка кретања и смисао текста, као и на синтаксичку структуру, у чији смисао очито ступамо управо преко изговорних параметара.

в) Питање је, на крају, који су параметри највидљивији, и по чему се ваља заправо руководити у стављању знакова интерпункције. Белић теоријски стоји на становишту да је најбитнија синтаксичка структура говора, а да говорна активност и њена обележја нису битне чињенице. У конкретној анализи он, међутим, у расправу уводи појам 'истицања', вероватно као стилистички моменат – о којем иначе нема позитиван став. Ми смо дошли управо до супротних погледа: изговор је уочљив на површини текста, и интерпункцијски знаци су заправо једна од његових манифестација, која омогућује приступ смислу текста као унутрашњој његовој страни.

2. Преглед грађе

1. У прегледу грађе најбитнијим сматрамо потврду или негацију досад учињених запажања. Најбоље је управо поћи од Белићевих текстова и утврдити како он сам – као творац регулативних правила – поступа у различитим ситуацијама, па томе додати нешто примера из текстова највише вредности и угледа у нашој култури. Најпре ћемо узети исечак везаног текста, и то ће бити почетни редови поглавља о интерпункцији у 'Правопису' (Белић 1999: 1, 67):

Код нас су у употреби, у главном, две интерпу[н]кције: везана за извесне граматичке делове (немачка) и слободна, која се управља према смислу текста (француска). Прва је везана за извесне делове реченице без обзира на то, да ли они исто значе у свима приликама или не значе. Зато је њен значај за стилску јасност – врло мали; слободна пак интерпу[н]кција даје могућности да се оно што је у мишљењу повезано ужим и лабавијим везама – тако и на писму изнесе. Она се употребљава поодавно код многих наших књижевника и несумњиво је изразитија од прве. интерпу[н]кције...

Тешкоће су код слободне интерпункције у томе, што свако ко пише треба сам да одреди кад и где треба да стави који знак. Али у томе и јесте њена велика вредност: што је она стални пратилац нашег мишљења (при писању) и што претставља сталну тежњу да се мисао што верније изнесе.

Уместо 'што верније', боље би било употребити Милетићев израз 'што јасније', јер и Белић другом приликом исправно тврди да човек, говорећи, „предаје оно и онолико од духовног живота, као системом знакова за обележавање његове садржине или смисла, – колико то траже од својих претставника извесне друштвене потребе и потребе њих самих (Белић 1998: 32).

а) Почетак наведеног текста: *Код нас су у употреби, у главном, две интерпункције* – зарезом је растављен у три сегмента. Први и потоњи садржајем се надозвују један на други и чине целину, док је средњи уметнут међу њих и на тај начин ремети континуитет. Запетама издвојено 'у главном' (= углавном) сугерира засебан изговор, што значи да изговор и пре и после 'у главном' пада до неког ниског нивоа, и успиње се затим до нормалне висине. Уместо (удвојеног) зареза – као и горе – употребљива је и заграда, а мало мање је прихватљива (удвојена) црта. Битно је да је зарез и изостављив, и да тада бива успостављен континуиран говорни низ: *Код нас су у употреби углавном две интерпункције*.

б) Следећа по реду исказна форма: *Прва је везана за извесне делове реченице без обзира на то, да ли они исто значе у свима приликама или не значе* – могла би бити коректније сегментирана и сегменти интерпунгирани. Исказ се састоји из два доста јасно разграничена дела, а граница пада заправо испред 'без обзира'. Ту се јавља мало улегнуће у артикулацији које је ваљало означити зарезом. Испред 'да ли', међутим, нема разлога за постављање зареза, јер ту нема застоја у изговору: 'без обзира на то да ли они исто значе'. Ако пођемо од Белићеве идеје о јакој и слабој зависности, онда је логично утврдити да је овде зависност високог ранга, и да зарез није препоручљив. Но у Белићевим 'експликативним',

² Белић у овој књизи пише 'интерпункција', а редактор није приметио и евентуално исправио. Коректор је такође из неког разлога оставио како је.

одн декларативним реченицама, као ова коју анализирамо, постоји могућност свесног издвајања из контекста и наглашавања, а и то се обележава застојем артикулације и појачаним тоном. Обележје тога јесте запета, или двотачка: 'без обзира на то: да ли они исто значе'. Белићева интерпункција је, с тога гледишта, исправна, и указује на једну значајну чињеницу у интерпункцији: знаци се могу постављати према изговорном начелу како га диктирају синтаксички односи, али у неким случајевима и према смислу који записивач или аутор текста даје говорним чињеницама, а мимо синтаксичких односа. 'Намера' пишчева, према томе, није искључиви израз синтаксичких односа, већ их може превазилазити – по Белићу: у виду тежње да се истакну поједини делови говора. Читалац је упућен да прати пишчеве интенције.

в) Секвенца 'Зато је њен значај за стилску јасност – врло мали' не захтева црту на месту где је стављена, али је не одбацује. Паузом за 'истицање' сегмент 'врло мали' добио је статус упута на важан податак о карактеру 'значаја'. По истом начелу као и горе запета, ни овдашња црта није објашњива синтаксичким моментом, већ строго изговорним, који се синтаксичком овде супротставља.

г) Што је претходно речено за црту и крај секвенце, вреди и за 'тако и на писму изнесе'. Ни једно ни друго не проистиче непосредно из синтаксичких односа, већ је ствар ауторовог схватања смисаоних односа међу појединостима, и његове намере да на одговарајући начин уобличи говорни низ. Упамтити ваља да – кад се све узме у обзир – интерпункција у ствари представља инструкцију за читање и разумевање текста.

д) Следећи исказ по реду: *Она се употребљава поодавно код многих наших књижевника и несумњиво је изразитија од прве интерпу[н]кције* – без сумње је исправно написан што се тиче интерпункције. Али су поводом тога могуће извесне напомене. Узмимо други део исказа: 'и несумњиво је изразитија од прве'. 'Несумњиво' нема формалних показатеља односа према суседним речима, и то се може интерпункцијски обележити запетом, као што је нпр. Белић учинио на другом месту и другом приликом, на сличном језичком материјалу (Белић 1999: 185): *Речи су онда у пуној зависности кад једна одређује другу, ако, тако рећи, обе образују један појам*. 'Тако рећи' у сличном је положају као горе 'несумњиво', па ипак је различито обележено. Очито су оба поступка исправна – наравно, за обе секвенце подједнако.

2. Навешћемо још један случај који ће показати праву природу 'слободне интерпункције' како је Белић примењује у писању (Белић 1999: 178):

... и у самом Вуковом језику није се довољно јасно и прецизно одржавала граница међу тим самогласницима код глагола, као што се обично не одржава добро ни у народном јужном говору. Јер, као што је познато, глас 'јат' прелази у јужном говору у и испред о...

а) Узрочна реченица може се по Белићу уврстити у ред 'полузависних', те ставити зарез, што представља легитиман поступак. Али тачка и велико слово ('Јер, као што је познато...') – супротно ономе како је учињено у управо анализираном примеру, а и у пасусу који ми управо пишемо испред 'али' – долази на

крај реченице, одн. тамо где се прекидају синтаксички односи. После ње не би био на месту ни напоредни, поготову не зависни везник. Са тога гледишта боље би било наставити без везника: *Као што је познато, глас 'јат' прелази...* Па ипак из неког разлога тачка није сасвим недобродошла у тој позицији, као и код нас испред 'али'. Откуда то? Отуда што она, по Белићу, обележава овде место и где се нешто 'наглашава'. Боље је рећи: где настаје тренутни прекид артикулације, и скок тонске линије.

б) На том месту је, у изговорној изолацији, везник наглашен: *Јер, као што је пдзнато...* Да то није околишанизам, и да се може наћи и у другим књигама које представљају стубове српске данашње културе (и које заслужују општу пажњу, па су према томе са одговарајућом пажњом морале бити и опремљене), показују следећи примери из Андрићеве 'На Дрини ћуприје' (Андрић 1974). Идентична синтаксичка позиција обележена је различито, али у свим приликама на прихватљив начин:

Посао је текао истом брзином (јер, брзина је била оно што је везир желео), грешке су кажњаване истом строгошћу, али је бесплатно кулучење укинута... (63).

...он жмирка на септембарском сунцу лепог дана и једини не одступа од свог ранијег мишљења. (Јер, има у једним људима безразложних мржња и зависти које су веће и јаче од свега што други људи могу да створе и измисле.) Онима који одушевљено хвале величину и сталност моста... он презриво додацује... (68).

Требало је опет да прође извесно време па да се избрише утисак који је на све оставио поглед на овог изгубљеног човека. Јер, сви су они, ко више ко мање, били погођени овом поплавом... (84).

...остала је и нада, безумна нада, то велико преимућство потлачених. Јер, они који владају и морају да тлаче да би владали, осуђени су да раде разумно... (91).

(1) У прва два случаја имамо сличну ситуацију као горе, али са једном разликом у решењима. Оба пута је 'јер' издвојено из контекста и наглашеније је него што би се очекивало, али оба пута је узрочна реченица стављена у заграду, што такође упућује између осталог и на друкчији изговорни интензитет, нешто нижи од онога који вреди за конструкције у контексту. Разлика међу примерима врло је видљива, јер је у првом случају уметак организован по одредбама за зависну реченицу (почиње малим словом), док је у другом интерпункцијски потпуно осамостаљен и почиње великим словом (и по новосадском узусу добио је тачку на крају).

(2) У два даља примера узрочна реченица није уметнута, али је везник истакнут на исти начин као горе. Поново ваља размислити у којој мери начин стављања интерпункцијских знакова одликава синтаксичке односе. Рекло би се: не у апсолутној мери, јер кад се јави потреба за издвајањем или сл., онда без обзира на синтаксички моменат – интерпункција управо одговара изговору, као директном показатељу смисаоне хијерархије, а не иде преко синтаксичке.

3. Узећемо у разматрање још један проблем, који Белић (1999: 71) овако дефинише: „Треба особито пазити да ли је потребно ставити запету испред релативне заменице (који и др.), јер релативна реченица може чинити саставни део појма са речју на коју се односи, и тада се не одваја од ње запетом, а може, тако

исто често, чинити уметнуту, додану или ма какве врсте полусамосталну или полузависну реченицу, и тада се запетом одваја.”

а) Сада ћемо прегледати материјал са овдашњег гледишта (Андрић 1974):

Али пре тога смо у прилици да се упознамо са општим Андрићевим ставом у питању интерпункције³. У писму уреднику неких својих дела писаном 10. априла 1951, а поводом неких питања – међу којима је записивање неких гласова, али и реченице типа: *...бацио брз поглед око себе, да види судбине свих* – где се не слаже са Белићевим схватањима о правописним питањима Андрић изјављује да више него о правописним правилима о интерпункцији и сл. – пази на то како би се неки део текста „уклопио у ритам целине”. Следе наши примери:

Ствара се топао и узак круг, као једна нова егзистенција, сва од стварности а сама нестварна која није ни оно што је било јуче ни оно што ће бити сутра (82).

...причају о другим стварима које немају никакве везе са водом и са несрећом која се у овом тренутку дешава (82).

По неком прећутном, сујеврном споразуму и по неписаним али освештаним правилима газдинске пристојности и чаршијског реда, који владају од старине, сваки је сматрао за дужност да учини напор и у том тренутку бар привидно прикрије своје бриге и бојазни, и да пред лицем несреће, против које се не може ништа, говори шаловитим тоном о далеким стварима (83).

Направише му места и понудише га ракијом коју није успевао да принесе уснама. Дрхтао је целим телом. Прође шапат да је хтео да скочи у мрачну матицу која је сада текла пешчаном јалијом, управо над оним местом где су били његови амбари и качаре (83–84).

Ови трептави и неједнаки огњеви, растуруни на мрачној позадини летње ноћи, у којој се изједначају небо са планином, изгледали су Србима као неко ново сазвежђе из којег су смело читали смеле наговести и стрепећи гатали судбину и догађаје који долазе (90).

а) У првом примеру изгледа да је омашком изостао зарез испред ’која’, јер му претходи уметнута секвенца.

б) У следећем случају – *...причају о другим стварима које немају никакве везе са водом...* – испред ’које’ није постављен зарез. Поставићемо тезу да он ту треба да стоји, иако не знамо зашто. Прилика је да утврдимо да ли с правом или не. Наиме, Белићева мисао о ’јединству појма’ није у целини применљива у анализи. Како утврдити стварно стање?

(1) Да бисмо то учинили, извршићемо једну малу измену – изоставићемо ’другим’: – *...причају о стварима које немају никакве везе са водом...* Верзија без запете сасвим је на месту, што значи де су се односи због нечега изменили.

(2) Сада ћемо уклонити и релативну реченицу: – *причају о стварима.* ’Ствар’ сад означава предмет, а не апстрактни садржај о којем је реч, као горе.

(3) Потребна нам је још једна измена: – *...причају о другим стварима.*

(4) Примећујемо једну необичну појаву: да именица није увек довољна да сама упути на садржај који се жели пренети, већ јој је потребна извесна потпора додатних момената – овде атрибута ’други’ или реченице ’које немају...’ У

³ Податке које доносимо љубазно нам је уступила проф. Зорица Несторовић, која их је пронашла испитујући Андрићеву заоставштину која се односи на исправке у текстовима које је сам аутор учинио.

том случају је прихватљив Белићев став, али у виду који је формулисан на бази појма 'унутрашњег потенцијала речи' (Белић 1998: 145), тј. дистинкцијских параметара који се у неким случајевима не испољавају аутоматски употребом јединица, већ помоћу додатних елемената: експликатора. Очито се ради о посебним (рекло би се апстрактним) или посебно употребљеним речима (пре свега уз померање значења: РМС: 'ствар' – „предмет” // „рад, поступак, дело, догађај, вест” // „стање, ситуација, околности, прилике, услови”).

(5) Вратимо се изворном облику секвенце и питању треба ли зарез испред 'које'. Ради се о конструкцији са два конкурентна експликатора, од којих је један 'јачи', а други 'слабији'. Овај се други осећа као 'накнадно додат' (Стевановић 1991/2: 921).

(6) Чињенице које смо утврдили спадају у област синтаксе, па према томе је интерпункција, још се једном показује, стварно заснована на синтакси. Али ми смо најпре 'осетили' да испред 'које' следује зарез, па тек онда развили расправу о односима у секвенци. Тај се 'осећај' у ствари тиче слабљења или застоја артикулације на показаном месту: дакле, у првом плану је ипак изговорни моменат, и у интерпункцији примаран. У овом случају он је врло слаб, те зато и нема баш велике потребе за зарезом.

в) Следећи пример садржи две одуже секвенце са релативом 'који', и помоћи ће нам да се даље примакнемо решењу нашег проблема: – *по неписаним али освештаним правилима газдинске пристojности и чаршијског реда, који владају од старине, сваки је сматрао за дужност да... пред лицем несреће, против које се не може ништа, говори шаљивим тоном.*

(1) 'Газдинска пристojност и чаршијски ред' представљају конструкцију од две именице и њихових атрибута којима није потребно даље прецизирање, па између њих и релативне реченице 'који владају од старине' настаје осетна тонска депресија, и ова је једнозначно обележена зарезом.

(2) Секвенца: *Пред лицем несреће, против које се не може ништа* има зарез иако 'несрећа' уза се нема атрибута, па би 'против које...' вредело као легитимно и једино објашњење садржаја именице. У нашој расправи изгледа да је направљен неки пропуст? Покушаћемо да га откријемо, и мислимо да је у томе потребно поћи од исправног става М. Стевановића (1991/2: 56) о одредбама 'неодређених појмова', и 'накнадним' одредбама 'већ одређених појмова'. Ове друге обележавају се зарезом. Али је у сваком случају битан извесан застој артикулације и пауза која на томе месту настаје као видљив симптом синтаксичких односа.

(3) Но каква је семантичка природа тих 'накнадних одредаба'? – Кад се боље загледамо у анализирани пример, прво што се може приметити јесте сама реч 'несрећа', која се може схватити као општа појава, невезана само за дати случај, а и као локална ствар, изузета из општег значења и на свој начин активна. У првом случају одредба је 'накнадна', и указује на посебност несреће као појаве уопште, а у другом – описује конкретну реализацију њену, којој је потребно прецизирање.

г) Следећи случај по реду: *понудише га ракијом коју није успевао да принесе уснама* – садржи конкретну именицу 'ракија' у директној употреби на дати облик њеног постојања, на 'одређени појам', како би рекао Стевановић. Релативну реченицу 'коју није могао...' ваљало би обележити зарезом, пре свега зато што је од управне речи одвојена малим застојем артикулације.

д) Слично вреди и за два случаја за овим: *да скочи у мрачну матицу која је сада текла пешчаном јалијом*; – *на мрачној позадини летње ноћи, у којој се изједначаје небо са планином*.

д) Последњи пример нашао се на крају нашег навода: *гатали судбину и догађаје који долазе*. Једино објашњење 'догађаја' јесте релативна реченица, што потврђује и континуиран изговор секвенце, и што чини сувишним сваки интерпункцијски знак.

4. Нека од постављених питања у вези су са проблемима око утврђивања синтаксичких односа уопште како их Белић поставља. Узмимо с тим у вези следећи пример:

Али, наравно, и то, као ни многа друга питања нашег књижевног језика, није улазило у обим правописних правила и правописних особина које су биле једини предмет моје књиге (Исто: 189).

Каква је релативна реченица 'које су биле'? Да ли са управном чини 'један појам' или не? Белићу се чинило да ту не треба зарез, али ми мислимо да је и верзија са зарезом исправнија: *'није улазило у обим правописних правила и правописних особина, које су биле једини предмет моје књиге'*. Да ли аутор мисли на све 'особине', па их само накнадно квалификује, или је реч само о једном њиховом броју, оном који су 'предмет књиге'? Присиљени смо на тврдњу да је статус релатива недовољно одређен, и да је зарез – факултативно допустив и факултативно изостављив. Томе погодује и изговорни моменат, јер је тонско улегнуће испред 'који' тешко уочљиво, али се не може негирати ни његово постојање.

е) Све у свему, врло је тешко пратити синтаксичке односе у оваквим конструкцијама, и у анализи, а поготову кад је у питању интерпункција. Изговор је бар транспарентнији – и у њему је лакше запазити те односе. Кад је тонско улегнуће тако мало да га је тешко уочити, онда је интерпункцијски поступак заиста врло тешко спровести. Не бранећи грешке када су очите, мислимо да је у случајевима где су параметри тако слабо испољени да их је тешко запазити – мора се оставити слобода. Али упамтићемо: на првом месту овде пресуђују прозодијски, а не синтаксички моменти.

5. Укратко ћемо се осврнути на још једну област за коју се препоручује стављање запете: на инверзију, или по Белићу – 'преметање' (Белић 1999: 70): „Преметнуте се реченице... одвајају запетом”.

а) Белић се у сопственом тексту углавном држи овога правила:

Ако је у прво време свога рада он сматрао да свако има права да пише својим народним језиком у књижевности, у другој половини он сматра да цео наш народ треба да говори и пише једним народним или књижевним језиком (Белић 1999: 176);

Када би та карактеристика била довољна, могло би се просто рећи да се приређене реченице одвајају запетом (Исто: 185).

б) Али кад је реченица у инверзији једноставна и/или кратка, зарез каткада изостаје:

Оно што се у засебним речима изговара мора бити дато на писму (Белић 1999: 160).
Али сада, пошто је он примљен наша је дужност да га очувамо... (Исто: 189).

в) Проблем додирнут у вези са тачком и зарезом – опсег конструкције и потреба за њеном сегментацијом, без обзира на синтаксички моменат, да би смисао био јаснији – показује се и овде као значајно начело: као што се преобимне секвенце морају разделити у мање, исто тако оне мањег обима и релативно потчињеног значаја остају необележене изговорном депресијом, па их не треба обележавати ни интерпункцијским знаком, без обзира на синтаксичке односе.

г) Него, овде искрсава још једна мисао у вези са 'преметањем', боље рећи премештањем секвенци, јер ту долази и 'уметање'. Ни једно ни друго заправо – кад се добро промотре, нису синтаксичке појаве, јер су управо фактор разарања синтаксичких структура. То су технички поступци у (микро)композицији текста и који делују мимо, и каткада насупрот синтаксичког повезивања јединица.

6. Постоји још један проблем који у вези са изложеним ваља размотрити. Како гледати на питање недоследне интерпункције чак и у кључним књигама наше науке и књижевности? Да би се са више сигурности закључивало о томе, ваља се сетити још два примера, оба из лепе књижевности, и оба имају највећи утицај на свест и савест читалаца.

6.1. Први пример биће М. Црњански, и 'Роман о Лондону' (1974: 181):

Кад затворе радњу, Петси узима своје пакете, своју, хладну, вечеру, коју је набавила за време прекида рада, у подне, при ручку, па одлази, као сенка нека, низ улицу. Одлази сама, до подземне станице, а путује после сат-два до куће, која је далеко. Има да седи, по неколико сати дневно, у полумрачном вагону. А у њеном стану, код куће, чека је само њен мачор, – кажу.

а) Прва забележена запета одваја 'преметнуту' реченицу од централног дела исказа. Друга стоји између 'своје пакете' и 'своју...вечеру', која има статус другог назива за исту ствар и назива у набрајању. Али раздвојеност атрибута 'своју' и 'хладну' не би се рекло да је диктирана синтаксичким моментом, јер први по свој прилици представља 'одредбу' другог: 'своју хладну вечеру'. Али запете овде добијају легитимитет из једног додатног разлога: обележавају у ствари паузе које немају много ослонца у синтакси, и којима пристаје термин 'интенционалне'; њима писац истиче појединост означену речју коју издваја: 'хладну' – без обзира на структурне и друге моменте.

б) Исто вреди и за сквенцу 'за време прекида рада, у подне, при ручку'. Овако обележени, адвербијали одају утисак равноправних назива садржаја, било као алтернативни, било да су солидарни: у набрајању. Без запете би чинили јединствену конструкцију чији чланови 'одређују' један други.

в) Нешто друкчије ствар стоји са формом: *Има да седи, по неколико сати дневно, у полумрачном вагону*. – Средњи део, у поступку који нам постаје некако све мање стран, има статус адвербијалне одредбе предиката 'има да седи', која по узусу не трпи запете, промовисан је у синтаксички равноправну секвенцу са оном која му претходи и која следи за њим.

г) Не можемо се отети утиску да је зарез код Црњанског учестао преко граница које поставља правописни узус. Али би било неуљудно према великом писцу, било би и по себи смешно, тврдити да је његов поступак погрешан или неприхватљив. Тражећи одговор на ова имплицитно постављена питања, видимо заправо да је из неких разлога, и са неког гледишта, писац у праву. То је гледиште – 'интенционалност'. Црњански тражи најповољнија решења да би се створио утисак сасвим одређене тонско-мелодијске структуре по угледу на стиховани израз.⁴

6.2. Али како гледати на невероватну диспропорцију између Црњанског и нпр. Васка Попе ('Кружна шетња' – Попа 1988: 201):

Говоримо о
Облику слободе

Говоримо о кругу
Који се затвара
Који треба да се затвори

Сасвим је довољно да се утврди важна чињеница да Попа у ствари игнорише интерпункцију. Треба ли закључити да је велики песник неписмен, или да самовољно и нелегитимно поступа са текстом? То би била непотребна и неуљудна надобудност којом се негирају песничке слободе, и то у односу на она остварења која чине неприкосновен врх српске културне речи. Ми се у тако што не усуђујемо и не желимо упуштати.

3. Закључак

1. Српска интерпункција обично се назива логичком, а Белић у правопису који нам служи за повод расправе – употребљава термин 'слободна'. И заиста, кад се у обзир узме целина језичке продукције, постоје случајеви када се писац може слободно понашати: да ли ће употребити интерпункцијске знаке – или ако их употребљава, како ће с њима поступати. Посебне слободе дозвољене су у песничкој речи.

2. Ипак, постоје области у којима не може бити говора о слободи у смислу како смо је управо описали. У школској пракси, у јавној комуникацији, у науци и сл. – писац или редактор је обавезан поступати по правописним правилима како су уређена за наш језик.

⁴ Исп.: Симић 2000; Симић 2001.

3. У тој 'базној' употреби текст мора бити уређен према правилима која важе у датом књижевном језику. Али постоје неки случајеви у којима је боље оставити слободу него истеривати мак на конач.

4. Белић, и поред декларативне афирмације система 'слободне' интерпункције – предност ипак даје синтаксичкој концепцији, по којој стављање интерпункцијских знакова зависи од синтаксичких односа у секвенци. Разликује 'потпуну зависност', која негира потребу за интерпункцијским ознакама, 'полузависност', у којој би заправо интерпункција била факултативна, и 'независност', где је интерпункција обавезна.

5. У анализи интерпункцијских поступака самог Белића и нпр. И. Андрића – утврдили смо, међутим, да синтакса додуше важи као кључни моменат, али не и једини, јер преломи интонације настају и у случајевима парентезе и инверзије, које су у ствари технички поступци (микро)композиције текста. Осим тога, јавља се и могућност 'интенционалне' интерпункције, којом се у текст умећу сегментацијски елементи који стварају дојам интонацијске рељефираности независно од синтаксе и композиције.

6. И на крају, у општој карактеризацији српске интерпункције, ваља утврдити основна начела. А она су базирана пре свега на изговорном моменту, који у великој мери зависи од синтаксичких односа, али не увек. Општа дефиниција интерпункције – на основу свега реченог – гласила би: то су поступци обележавања говорних пауза и тонских прелома, који успостављају јасноћу израза. Ови су делимично засновани на синтаксичким односима, а делимично су независни од њих.

7. Ако бисмо интерпункцијски поступак свели на једно кључно начело – то би био изговор. Заиста је, дакле, прихватљивија мисао великог писца о значају начина на који је нека јединица „уклопљена у ритам целине”, него Белићева да је „интерпункција је, у ствари, део синтаксе”.

ГРАЂА

- Андрић: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд: БИГЗ, 1985.
 Попа: В. Попа, *Песме*, Београд, Нолит, 1988.
 РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, св. 1–6, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
 Црњански: М. Црњански, *Роман о Лондону*, Београд: НОЛИТ, 1974.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1998:** А. Белић, *Опита лингвистика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Белић 1999:** А. Белић, *Правописи*, св. 1 и 2, Београд: Завод за уџбенике.
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер/Клајн 2013:** П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Симић 1978:** Р. Симић, Граматичка и интонацијска структура прозног израза Милоша Црњанског, *Књижевна историја*, 41, 15–58, Београд.
- Симић 2000:** Р. Симић, *Стилистика српског језика I. Принципи стилске анализе и фоностилистика*, Београд: НДПСЈ. – Друго изд. 2010.
- Симић 2001:** Р. Симић, *Опита стилистика*, Београд: НДПСЈ – Никшић: Јасен.
- Симић 2016:** Р. Симић, *Мали правопис српског језика*, Београд: Јасен.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (II)*, Београд: Научна књига.

Radoje Simić

ABOUT BELIĆ'S VIEW OF PUNCTUATION AND ABOUT THAT

Summary

The author discusses Belić's view of "free punctuation", goes on to examine certain texts, and concludes that the definition of punctuation should be as follows: it includes the procedures of marking pauses in speech and breaks in the tone which contribute to the clarity of utterance.